

УДК 007 : 304 : 659. 4 (477) (043)

Майя Нагорняк

**ОСНОВНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАГОЛОВКОВОГО
КОМПЛЕКСУ ХРОНІКАЛЬНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ
(на матеріалах інформаційних передач першої програми
Національної радіокомпанії України)**

У статті аналізуються заголовкові комплекси хронікальних повідомлень інформаційних програм, які звучали в ефірі Першого каналу Національної радіокомпанії України; визначаються головні чинники, які впливають на ефективність заголовкового комплексу хронікального повідомлення.

Ключові слова: заголовковий комплекс, хронікальне повідомлення, інформаційна програма.

В статье анализируются заголовочные комплексы хроникальных сообщений информационных программ, которые звучали в эфире Первого канала Национальной радиокomпании Украины; определяются главные критерии, влияющие на эффективность заголовочного комплекса хроникального сообщения.

Ключевые слова: заголовочный комплекс, хроникальное сообщение, информационная программа.

The heading complexes of reports of chronicles of the informative programs which sounded in first channel of National broadcasting company of Ukraine are analysed in the article; main factors which influence on efficiency of heading complex of chronicle report are determined.

Key words: heading complex, chronicle report, informative program.

В умовах поглиблення демократичних процесів України першочергового значення набуває процес об'єктивного та неупередженого інформування громадян про найважливіші події у різних сферах суспільного життя. Власне, не можна не погодитися з тим фактом, що наприкінці ХХ — початку ХХІ століття чітко спостерігається суттєве зростання кількості інформаційних потреб, запитів громадян, розширення їх інформаційних інтересів. Нагальна необхідність володіти збалансованою інформацією серед людей, юридичних осіб, держав-

них інституцій була та залишається однією з визначальних характеристик розвитку Української держави 90—х років минулого століття та перших десяти років XXI століття.

Інформування громадян здійснюється системою засобів масової комунікації, до якої належать аудіовізуальні, інші електронні та друковані ЗМК. Як відомо, аудіовізуальними є радіо та телебачення. Після проголошення незалежності України провідну роль у наданні громадянам збалансованої інформації відіграла та відіграє Національна радіокомпанія України (НРКУ). Вона є найдоступнішим і найпотужнішим засобом масової комунікації України впродовж усього пострадянського періоду.

Основою концепції інформаційного мовлення НРКУ є наступне — інформування громадян має здійснюватися на ґрунті довіри, невимушеного, дружнього спілкування. Таке мовлення-спілкування переслідує мету встановити якомога тісніший зв'язок з аудиторією.

Але задля встановлення максимального рівня довіри під час спілкування зі слухацькою аудиторією, поліпшення сприймання інформаційних програм радіослухачами, формування індивідуального образу, стилю новин Національного радіо, варто дослідити питання того, якими є заголовкові комплекси хронікальних повідомлень, що лунають в ефірі першої програми НРКУ. Інакше кажучи, потрібно вивчити, що являє собою перше речення новини, якою мірою воно є сутнісно новим, інформативним, конструктивним.

Мета статті — проаналізувати заголовкові комплекси хронікальних повідомлень інформаційних програм, які звучали в ефірі першого каналу Національної радіокомпанії України. Мета передбачає розв'язання таких *завдань*: визначити головні чинники, які впливають на ефективність заголовкового комплексу хронікального повідомлення; подати рекомендації щодо модернізації заголовокового комплексу новини та збільшення довіри слухачів до слова, мовленого в ефірі журналістами інформаційних програм Національної радіокомпанії України.

Аналізуючи стан наукової розробленості проблеми, зазначу, що чимало уваги присвятили згаданим питанням вітчизняні дослідники радіожурналістики — В. Миронченко, В. Олійник, М. Прокопенко, В. Лизанчук, О. Гоян, Ю. Єлісовенко, В. Набруско, О. Зелінченко та

ін. Серед російських учених проблему ефективності хронікальних повідомлень в інформаційних програмах на радіо вивчали Е. Багіров, В. Ружников, О. Шерель, Г. Кузнецов, П. Гуревич, В. Смирнов, С. Корконосенко, Л. Болотова та чимало ін. Американські та європейські дослідники — С. Мітчел, Е. Бойд, К. Маккой — опосередковано здійснювали вивчення зазначеного питання.

Об'єктом дослідження є хронікальні повідомлення інформаційних програм, які лунали в ефірі першої програми Національної радіокомпанії України. *Предметом* дослідження виступає заголовковий комплекс (перше речення або перша фраза) хронікальних повідомлень інформаційних передач першої програми НРКУ.

Унаслідок суспільно-політичних трансформацій кінця ХХ — початку ХХІ століття, національне інформаційне радіомовлення як складник засобів масової комунікації зазнало суттєвих трансформацій. Серед найвагоміших змін засадничих положень інформаційного мовлення НРКУ потрібно звернути особливу увагу на перехід мовлення від агітації та пропаганди вигідних владі фактів до об'єктивної та чесної подачі інформації, а також досягнення принципу збалансованості, поступовий відхід від цензури та інше.

Подальший розвиток незалежної України розширили право людей отримувати об'єктивну та неупереджену інформацію про події у державі та поза її межами. Слухачька аудиторія першої програми Національного радіо прагнула та прагне скористатися правом діставати якісну інформацію.

Основною формою подачі інформації в новинних передачах на радіо та, зокрема, на Національному радіо є хронікальне повідомлення. Зауважимо, що на деяких комерційних радіостанціях та у закордонних радіопредставництвах хронікальне повідомлення називають вісткою. То що ж являє собою цей тип короткого текстового повідомлення. Хронікальне повідомлення констатує суспільно вагомі події, воно має подавати відповіді на запитання: хто?, що?, де?, коли? З таких повідомлень радіослухачі дістають стислу інформацію про перебіг найпомітніших подій внутрішнього та зовнішнього життя України. Недарма відомий дослідник радіожурналістики Віктор Миронченко наголошує, що за допомогою хронікальних повідомлень здійснюється запис історичних подій у часовій послідовності, вони — невід'ємна складова частина літопису сучасності [3, 243].

Цей тип коротких текстових повідомлень складається здебільшого з кількох рядків. Себто до хронікального повідомлення входить лише одне-два коротких речення. Віктор Миронченко зауважує, що в таких межах автор не має можливості розкрити причину появи нових фактів, широко висвітлити їх, належним чином оцінити та прокоментувати. Проте, за його словами, це не вада хронікального повідомлення, а його природа [3, 244].

У хронікальних повідомленнях знаходить своє відображення повне розмаїття тем, наприклад:

- Володимир Литвин просить Бюджетний комітет Парламенту розглянути пропозиції Кабінету Міністрів щодо основних напрямів бюджетної політики на 2010 рік. За словами Голови Верховної Ради, відповідні пропозиції Кабміну надійшли в парламент.

- Питання про можливе створення нової коаліції між блоком Юлії Тимошенко і Партією регіонів буде обговорюватися сьогодні ввечері під час засідання ради коаліції. Про це заявив голова фракції «НУ — НС» Микола Мартиненко в кулуарах парламенту.

- Міністерство транспорту і зв'язку має намір створити незалежний орган із розслідування транспортних подій. Про це повідомила прес-служба Мінтрансзв'язку з посиланням на першого заступника міністра транспорту і зв'язку Володимира Работнева.

- США прагнуть мати з Китаєм такі ж тісні відносини, як і зі своїми європейськими союзниками. Про це заявив міністр фінансів США Тімоті Гейтнер під час візиту до Пекіна.

- ООН вважає можливим повернення міжнародних гуманітарних організацій до суданської провінції Дарфур. Заступник Генерального секретаря ООН Джон Голмс заявив, що суданська влада не заперечує проти роботи в Дарфурі гуманітарних місій.

- Львівський гросмейстер Василь Іванчук переміг у матчі у швидкі шахи найсильнішого чеського шахіста Давида Навару. Суперники зіграли у Празі вісім партій, в яких Василь Іванчук здобув чотири перемоги, тричі зіграв унічію і лише одного разу програв.

Як бачимо, хронікальне повідомлення являє собою по суті заголовковий комплекс (або заголовок) і його стислу розшифровку (або підзаголовок).

У межах цієї статті проведений контент-аналіз хронікальних повідомлень інформаційних передач, які вийшли в ефір на першій про-

грамі Національної радіокомпанії України. Всього проаналізовано 130 таких повідомлень. Вони звучали в інформаційних випусках у другій половині травня 2009 року. Контент-аналіз дав змогу виявити таке.

По-перше, заголовкові комплекси хронікальних повідомлень у переважній більшості не відображають сутнісно нове, вони містять загальні відомості, які ні про що не говорять слухачеві. Подібні заголовки радше нагадують протокольний звіт. Приміром, такий заголовочний комплекс «Євросоюз проводить сьогодні у Празі переговори між Європою, Близьким Сходом та Середньою Азією щодо співпраці в енергетичній галузі та транспортній сфері». Про що може дізнатися радіослухач, слухаючи подібне? Звісно, ні про що, адже щодня у світі відбувається сила-силенна зустрічей, переговорів, круглих столів такого штибу. Заголовковий комплекс мав би містити принципово нову, сутнісну інформацію, яка подавала б відповіді на запитання — які саме питання співпраці в енергетичній та транспортній галузях розглядатимуться, які документи планується підписати, які очікуються заяви з боку представників Євросоюзу тощо. Наведемо ще кілька прикладів беззмістовних заголовків хронікального повідомлення : «В Україні з офіційним візитом перебуває Президент Фінляндії Тар'ї Галонен», «Голова Верховної Ради Володимир Литвин закликає народних депутатів працювати не за політичним замовленням та вимагає від них конструктивної роботи», «Віце—президент Сполучених Штатів Джо Байден вирушив з візитом до Балканських країн», «В Україні стартує інформаційний проект Євросоюзу «Діяльність засобів масової інформації: поширення присутності ЄС у регіоні, застосування європейського інструменту сусідства та партнерства» та інші.

Вочевидь, причиною пустопорожніх заголовків хронікальних повідомлень є лінкватість та інертність радіожурналістів. Адже задля того, щоб вловити в інформації сутнісно нове, змістовне, конструктивне, над нею необхідно ретельно попрацювати — кілька разів переглянути всі відомості з приводу певної події, які є, зіставити їх, проаналізувати, виокремити найголовніше, знайти важливі нюанси та подробиці й т. ін. У цьому зв'язку актуальною є думка російських журналістикознавців Л. Болотової, Г. Кузнецова, В. Смирнова та О. Шереля про те, що хоч радіоповідомлення являє собою невеликий текст, ця мала форма вимагає ґрунтовної підготовки, уміння та досвіду журналіста. За їх словами, оскільки виражальні засоби ра-

діожурналістики використовуються у цьому випадку мінімально, особливого значення набувають тут мова, стиль та інтонація голосу, який звучить [6, 192].

По-друге, якраз мова і стиль заголовокового комплексу хронікальних повідомлень в інформаційних передачах НРКУ є дуже далекою від стандартів інформаційного радіомовлення. Згідно із ними, перше речення має бути максимально стислим, чітким і складатися не менше як із 8–10 слів. Проведений контент-аналіз засвідчив, що 80 відсотків заголовків містять від 13 до 35 слів (!). Звертаємо увагу на своєрідного рекордсмена серед заголовокових комплексів, речення якого складається із 35 слів: «За результатами саміту «Китай — ЄС», який має відбутися у Празі, сторони можуть підписати 4–5 документів, у тому числі угоду про створення в Пекіні Центру підтримки середнього та малого бізнесу ЄС на території Китаю». Вкотре можна запитати, що ж слухач запам'ятає із такого потоку слів?! Добре, якщо хоча б власну назву — Китай. Відредагувавши заголовок, отримуємо таке: «Угоду про створення Центру підтримки середнього та малого бізнесу планують підписати на саміті «Китай — ЄС». До вашої уваги ще приклад довжелезного заголовка хронікального повідомлення: «Верховна Рада України ухвалила постанову, якою передбачається звернутися до Уряду про відсторонення міністра внутрішніх справ Юрія Луценка від виконання службових обов'язків на час розслідування інциденту, що стався 4 травня в аеропорту Франкфурта». Після редагування отримуємо такий варіант: «Верховна Рада просить уряд відсторонити Юрія Луценка від виконання службових обов'язків до розслідування інциденту у Франкфурті». Відзначимо, що обидва відредаговані заголовки містять більше класичних 8–10 слів, однак, вони є цілком придатними для передачі по радіо. Інакше кажучи, скориговані заголовки набули радійного вигляду.

Не можна не помітити, що серед 130 заголовків хронікальних повідомлень трапляються поодинокі випадки дотримання канонів інформаційного радіомовлення, наприклад: «Оспіваний львівський «старенький трамвай» відсвяткував своє 115-річчя», «Автомобільні гіганти «Порше» та «Фольцваген» оголосили про своє об'єднання», «Грузія безповоротно вийшла зі Співдружності Незалежних Держав», «На Кубі зафіксовано перший випадок зараження людини вірусом грипу «А» та ін.

Тому, зважаючи на означене вище, радіожурналістам потрібно прагнути до стислості, компактності та лаконічності під час формування заготовочних комплексів. Але при цьому, наголошує дослідник В. Лизанчук, лаконізм не повинен спричиняти одноманітність викладу матеріалу. На думку вченого, потрібно завжди творчо підходити до підготовки хронікального повідомлення. Це означає, що його потрібно будувати так, щоб не створювати передумов для варіантного розуміння, різнойменного тлумачення події [2, 240]. І це є надзвичайно важливим, бо в хронікальному повідомленні немає подробиць, нюансів події, вона не деталізується, не піддається оцінкам. Солідарний із паном Лизанчуком американський дослідник М. Стівенс. Він говорить, що речення — це головні складові сюжету, тож проявом відповідальності журналіста є дотримання у них зрозумілості й стислості. На думку вченого, характеристикою досвідченого журналіста новин є вміння викладати думку чітко та лаконічно [8, 70]. Такі уміння стануть журналістам радіо, а надто тим, хто працює в редакціях новин, у великій нагоді, оскільки незаперечним є те, що журналістика — це, передовсім, комунікативні процеси — діалогічні або полілогічні. До речі, В. Лизанчук слушно зазначає, що будь-яка радіопередача — це діалог, навіть тоді, коли кореспондент перед мікрофоном один, без співбесідника. За словами вченого, він (*кореспондент*. — М. Н.) веде діалог зі слухачем. І від того, наскільки він уміло його веде, наскільки зуміє почути запитання, що виникають у свого небаченого і нечутного співбесідника, відповісти на них, протягнути між ним і собою емоційну ниточку, пише вчений, залежить успіх того діалогу, тобто сприйняття радіоматеріалу [2, 115].

По—третє, у заголовкових комплексах хронікальних повідомлень помітно накопичення складних для вимови слів, складних синтаксичних конструкцій, які ускладнюють сприймання інформації слухачами. Читаючи такі заголовки, не відразу й зрозумієш, про що мова. Тим часом В. Лизанчук звертає увагу на те, що репортер покликаний подати факт так, щоб він зацікавив найбільшу кількість радіослухачів [2, 235]. Розглянемо наступний приклад заголовка: «Народний Союз Наша Україна» має намір розглянути на з'їзді 27 червня питання про можливість виключення зі своїх лав деяких членів партії». Цей заголовковий комплекс є сухим, протокольним, офіційним. Як зробити так, щоб він загравав, себто, як полегшити сприймання його слу-

хачами. Після редагування отримуємо наступний варіант: «На з'їзді 27 червня «Народний Союз Наша Україна», ймовірно, виключить з партії окремих її членів». Як бачимо, заголовок скоротився практично вдвоє, став простішим, легшим, компактнішим для сприймання та запам'ятовування споживачами інформації. Звертаємо увагу ще на один приклад заголовка: «Згідно з рішенням Президента Віктора Ющенка, у Головному управлінні СБУ в Криму створюється спеціальний слідчий підрозділ, який займатиметься розслідуванням злочинів проти кримських татар у роки депортації 1944 року». У цьому випадку маємо ускладнене вставною конструкцією складнопідрядне речення, яке аж ніяк не полегшує сприймання інформації слухачами. Спростивши заголовок, вийшло таке: «У Головному управлінні СБУ Криму створюється спецпідрозділ з розслідування злочинів проти депортованих у 1944 році кримських татар». Решту інформації можна винести в підзаголовок. Зверніть увагу — першопочатковий заголовок містив тавтологію — слідчий підрозділ з розслідування. У відредагованому заголовку ми вилучили слово «слідчий» та утворили складноскорочений іменник «спецпідрозділ».

Кожна людина хоче бути поінформованою щодо подій, явищ, процесів, тенденцій країни, в якій вона живе. І це абсолютно закономірно. Поінформованість більшість громадян вважають цінністю, престижністю, навіть елітністю, бо хто володіє інформацією, той володіє світом. Тому першочерговим завданням для репортерів радіо є створення таких новин і, зокрема, заголовків, які б з першого слова приваблювали слухачку аудиторію.

Серед основних чинників, які впливають на ефективність заголовкового комплексу хронікального повідомлення, вирізняємо наступні.

1. Заголовок мусить відображати сутнісно нове, в жодному разі не містити загальних відомостей, які ні про що не говорять слухачеві, дратують його. В радійній практиці напрацювалася така настанова — якщо нічого винести в заголовок хроніки, то й новини як такої немає, не потрібно її готувати, висмоктуючи з пальця сенсацію.

2. Заголовок має бути точним, бездоказовим. Кожне висловлювання, ім'я, прізвище, дату, вік, адресу, посаду, цитату не можна перекручувати, прикрашати, довільно змінювати. Недарма Василь Лизанчук наголошує, що готуючи радіоповідомлення, нічого не можна брати

на віру, потрібно застосовувати перехресний спосіб перевірки фактів, бо й авторитетна людина, яка повідомила про подію, не застрахована від помилки [2, 238].

3. Заголовок має бути збалансованим. Таким він вважається у тому разі, якщо кореспондент висвітлює подію з врахуванням усіх фактів, що є дотичними до неї.

4. Мова та стиль заголовкового комплексу повинні бути простими та легкими для сприймання пересічними громадянами. Слід за будь-яку ціну уникати складних синтаксичних конструкцій, непростих для вимови слів, не зловживати словами іншомовного походження, абрєвіатурами, розлогими власними назвами, віддієслівними іменниками тощо. Недопустимо, щоб кількість слів у заголовку доходила до 15–35.

5. Заголовок хроніки повинен одразу задовольняти людський інтерес. Тому завжди потрібно пам'ятати, яке велике смислове навантаження несе в собі перше речення, перша фраза новини. У заголовок потрібно виносити найвагоміше, найцікавіше в повідомленні. І це найвагоміше та найцікавіше слід сформулювати таким чином, щоб перше речення було коротким і компактним, наче постріл. Лише в такому випадку слухач зацікавиться новиною, в нього з'явиться бажання слухати її далі. Інакше дії людини біля приймача відомі — вона миттєво перемикається на другу радіостанцію.

6. Надзвичайно велике значення має інтонаційно-тембральна забарвленість голосу, з якою читають заголовок хронікального повідомлення. Як відомо, темп вимови (начитування) новинного повідомлення має бути пришвидшеним. Учений Ю. Єлісовенко наголошує, що для інформаційного мовлення характерний достатньо напружений ритм, хоча, звичайно, зумовлений не тільки просодикою, а й семантичними та синтаксичними зв'язками в тексті. Тут ритмічний діапазон не є широким. За словами пана Єлісовенка, якщо його уявити у вигляді 10-ти бальної шкали, то початкові (1–2) та кінцеві (9–10) з нього майже повністю вилучено Крім того, зауважує дослідник, перевага надається низьким чоловічим і жіночим голосам з оксамитовим тембром та виразною силою голосу [1, 49]. Отже, пришвидшений, напружений темпоритм, виразна сила голосу, оксамитовий тембр диктують й відповідні інтонації. Адже, як зазначає Р. Черкашин, мовні інтонації виконують важливі функції: логічні і граматичні, образні,

емоційні, стилістичні, естетичні. До речі, цей дослідник напрочуд вдало підмітив, що жива, правдива «музика» мови, її ритмомелодика стає могутнім знаряддям інтелектуального, емоційного, вольового впливу на слухача [9, 36–37]. Отже, під час читання заголовка важливо, щоб інтонації були внутрішньо виправданими, відповідали змісту новини, відрізнялися ледь помітним висхідним тоном, адже перше речення є своєрідною візитною карткою будь-якого повідомлення. А задля цього потрібно чітко розуміти логіку думки, мати яскраву творчу уяву, активність словесних дій. За словами Р. Черкашина, у побутовій мовній дії живі інтонації народжуються разом зі словами й фразами у нерозривній єдності внутрішнього змісту і звукової форми вислову [9, 37].

Проаналізувавши заголовкові комплекси хронікальних повідомлень інформаційних програм, які звучали в ефірі першого каналу Національної радіокомпанії України та визначивши головні чинники, що впливають на ефективність заголовочного комплексу хронікального повідомлення, ми дійшли таких висновків.

По-перше, на більшості українських радіостанцій та, зокрема, на Національному радіо склався стереотип, що в заголовок хронікального повідомлення вкладають не сутнісно головну думку, а фрази на кшталт «сьогодні у Києві відбулася прес-конференція...», «сьогодні відбулося засідання...» тощо. Така практика сама по собі є неправильною, адже факт проходження якоїсь події ще не є приводом для новини, важливо інше — що нового є в повідомленні, які нові відомості воно містить. Ці стандарти інформаційного телерадіомовлення напрацьовані журналістами в усьому світі та давно довели свою ефективність на практиці. Отже, від стереотипів, які, до речі, склалися ще за радянських часів, необхідно відходити. Незаперечним є той факт, що саме інформаційні програми та випуски створюють обличчя радіостанції. Тому над першими фразами хронікальних повідомлень слід вдумливо працювати.

По-друге, не менш пильної уваги потребує й робота над мовою та стилем заголовкового комплексу хронікальних повідомлень в інформаційних передачах НРКУ. Задля цього варто було б організувати спеціальні тренінги, на яких піддавати ретельному аналізу найбільш вдалі та найменш вдалі заголовки новин. Вважаємо, що було б непогано розробити тести, в яких репортерам потрібно обрати най-

оптимальніший з мовно-стилістичної точки зору заголовок новини із кількох запропонованих варіантів.

По-третє, слід також надзвичайно уважно поставитися до роботи над інтонаційною ясністю розгортання думки в хронікальних повідомленнях. Така голосова підготовка має здійснюватися в навчальному процесі майбутніх журналістів, починаючи з перших тренувальних текстів — скоромовок, приказок, чистомовок, уривків віршів та прозових творів і далі тривати на всіх етапах роботи над текстом журналістських творів. Неприпустимо, що програму новин на Національному радіо проводять ведучі з дитячими голосами або коли таким фахівцям не вистачає дихання після прочитаного словосполучення, а то й слова. Найгіршим є те, що серед журналістів редакції новин та й узагалі в журналістських колах утверджується думка, що вкрай недбале читання повідомлень є нормою діяльності ведучих, кореспондентів, репортерів, що подібний стиль додає їм ненав'язливості, простоти у спілкуванні зі слухачами. Але така настанова є однозначно хибною, оскільки без добре поставленого голосу, правильного дихання, чіткої артикуляції вільно почувати себе у прямому радіоефірі непросто.

За умови дотримання означених вище рекомендацій цілком реально зробити так, щоб заголовкові комплекси хронікальних повідомлень інформаційних програм НРКУ стали інформативними, сутнісними, цікавими та стислими, а отже, ефективними.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Єлісовенко Ю. П.* Інтонаційна диференційованість інформаційного, аналітичного та художньо-публіцистичного теле-, радіомовлення // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — Журналістика. — 2006. — № 14. — С. 47–50.
2. *Лизанчук В. В.* Основи радіожурналістики : [підруч.] / В. В. Лизанчук. — К. : Знання, 2006. — 628 с. + компакт-диск.
3. *Миронченко В. Я.* Основи інформаційного радіомовлення : [підруч. для студ. ун-тів спец. «Журналістика»] / В. Я. Миронченко. — Інститут змісту і методів навчання; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1996. — 438 с.
4. *Набруско В. І.* Працює в повний голос — голос Українського радіо / В. І. Набруско // Журналіст України. — 2004. — № 4–5. — С. 43–47.
5. *Набруско В. І.* Чи стане Україна господарем у власному інформаційному просторі? / В. І. Набруско // Дзеркало тижня. — 2008. — № 34 (713). — С. 19.

6. Радиожурналистика : [учебник] / [под. ред. *А. А. Шереля*]. — [2-е изд.] — М. : Изд-во Моск. ун-та. — 2000. — 480 с.
7. *Смирнов В. В.* Формы вещания : Функции, типология, структура радиопрограмм : [учеб. пособие] / В. В. Смирнов. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 203 с.
8. *Стівенс М.* Виробництво новин : телебачення, радіо, Інтернет / Мітчел Стівенс ; [пер. з англ. Н. Єгоровець]. — К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. — 407 с.
9. *Черкашин Р. О.* Художнє слово на сцені : [навч. посібник] / Р. О. Черкашин. — К. : Вища шк., 1989. — 327 с.
10. www.ngsu.gov.ua